

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ОСМИ

БЪЛГАРИТЕ ПО СЕВЕРНОТО ЧЕРНОМОРИЕ И СЪЗДАВАНЕТО НА ВОЛЖКА БЪЛГАРИЯ (VII – X в.)

Георги Владимиров

Един от слабо осветлените в историографията въпроси е свързан с възникването и първите стъпки на Волжко-Камска България. Това до голяма степен се дължи на факта, че липсват писмени свидетелства за ранния период от историята на тази държава (края на VII – началото на X в.). Археологическите податки са ограничени и имат противоречив характер. Въз основа на известните ни факти можем да очертаем условно-хипотетичен културно-исторически екскурс в протичащите процеси в Средна Волга през споменатия хронологически отрязък.

Според *Хроника*-та на византийския летописец Теофан след смъртта на кан Кубрат вторият му син Котраг начело на част от българите (“западните българи-куругури” по класификацията на Димитър Ил. Димитров¹), напуска Старата Велика България и се отправя към района на Средна Волга. Появата на българските и сродните им етноси в този регион не е едновременно събитие, което би могло да бъде фиксирано в хронологическите граници на едно или две столетия. Археологическите проучвания показват, че става дума за сменящи се една друга миграционни вълни на български и сродни на тях племена както от юг от Приазовието и Долното течение на Волга, от бившата метрополия *Велика България*, така и отстъпление към Дон и последващо проникване към Подонието и Долна Кама.

Най-ранната поява на българите в басейна на Средна Волга редица историци са склонни да отнасят към VII в.² В светлината на последните археологически открития се установи, че това “идване” трябва да се предатира към първата половина на VIII в. (вероятно в резултат на арабо-хазарските войни), а основният поток български преселници от Северното Черноморие и Приазовието към Средна Волга се отнася към средата на IX в. и е резултат

от масираното печенежко нашествие и междуособиците в Хазарския каганат (въстанието на кабарите).

В региона до появата на българите са живели племена, представени от т. нар. *именковска*³, *кушнаренковска* и други археологически култури, както и номади от разпадналия се Тюркски каганат. Придвижвайки се към Средна Волга, българите се натъкват на местни фино-угорски племена, оставили паметници на т. нар. *городецка* и *пяноборска* култури.

Към момента на преселението си в района на Средна Волга българите не са единна народност: те са съюз, нееднороден по своя древноетнически състав⁴. Основен масив сред тях изглежда са *българите-кутригури*, които писмените и археологически данни локализируют в степните райони северно от Черно и Азовско море. Характерните черти за погребалният им обред (западна ориентация на погребаните, беден инвентар, липса на изкуствена деформация на черепа, брахикрания) са почти аналогични с тези в най-ранните некрополи на Волга – *Кайбелския* и *Бошкетарханския*⁵.

В преселението към Средна Волга и създаването на Волжка България вземат участие множество други етноси. Сред тях са *савирите*, или *саварите*, споменати от Птолемей (II в.), които по изворови данни се локализируют в предкавказките степи. С това име се свързва гр. Сувар, един от крупните центрове на домонголска България, претендиращ за водеща роля в живота на страната през втората половина на X в. С етнонима на племето *барсили* или *берсули* пък византийските автори свързват една от трите области във Волжка България, отбелязани от Ибн Руста – Берсилия⁶. Изворите споменават и т. нар. *билери* (*билири*) като етнос, създал една от столиците на държавата – гр. Биляр.

Сред новодошлите в района на Средна Волга са и племена от лесостепите, оставили некрополи от вида на *Волнцевския* (край с. Волнцево, Украйна). Археолозите са на мнение, че той принадлежи на *славяни*. Напоследък руският изследовател Седов лансира тезата, че този некропол е дело на населението, носител на именковската култура⁷. Предполага се, че част от представителите на Пастирската култура в Северното Черноморие също мигрират към Средна Волга. Вероятно заради наличието на славянски елемент сред местното население арабският дипломат Ибн Фадлан, посетил през 922 г. Волжка България, определя българите като славяни⁸. Не бива да пропускаме и множеството арменски колонии, за които свидетелстват археологическите находки – вероятно към царя на волжките българи, както и към владетелите на гърците и хазарите се обръщат през 852 г. бягащите от арабите арменци⁹. Сериозно присъствие в състава на волжкобългарската етническа амалгама има и средноазиатско население¹⁰.

В последно време отново бе повдигнат въпроса за принадлежността на българите към хунския племенен съюз. Изучаването на българските паметници от района на Средна Волга показва, че генезисът на волжкобългарската култура по-скоро възхожда към алано-сарматския материал. Анализът на археологическите находки все пак показва, че в културата на населението на Волжка България има известни, макар и ограничени, хунски контаминации. Вероятно те са носени от споменатите савири или сувари, които византийските хронисти недвусмислено определят като съставна част от хунския племенен съюз. Всички източници причисляват този етнос към хуните, макар че от археологическа гледна точка те почти не се различават от българите. Появили се твърде рано в Източното Приуралие, в първите столетия сл. Хр. савирите попадат в Източен Кавказ, където са известни от V в. Тук те вземат активно участие в политическия живот на Иран и Византия. Малко по-късно, в състава на българския съюз те напускат юга, основавайки в района на Средна Волга град Сувар, изиграл съществена роля в политическия живот на бъдещата Волжка България¹¹. Трябва да се има предвид обаче, че савирите са само част от общия български поток към Средна Волга, който в никакъв случай не бива да бъде квалифициран като хунски.

Как да си обясним идването на българите именно в региона на Средна Волга? Причините за това вероятно са свързани с древните връзки на етносите от този район със Северен Кавказ¹². Някои изследователи, въз основа на археологически данни, са склонни да твърдят, че региона изначално е населяван от сродни на българите племенни групи. Показателна за тяхната теза е липсата на хиатус в древните градища с мрежовидна керамика и българските¹³. Това, разбира се, е твърде условно заключение предвид факта, че етноопределянето на археологическите култури е относително, което особено важи за народите от PAX NOMADICA. Не бива да се пренебрегва като обяснение на формулирания въпрос и онзи характерен момент в епохата на преселение, че разселващите се етноси отиват към територии, които са слабо населени или слабо организирани. В противен случай историческите примери показват, че овладяването на физикогеографското пространство и превръщането му в културно-историческо става по пътя на военния сблъсък.

Трябва да се съгласим с тезата на някои специалисти (като напр. А. Смирнов), че именно българите са онзи културнообразуващ фактор, който дава тласък на създаването на държава на Средна Волга. Тяхната значително по-ясна и стройна обществена организация, която личи от оставените от тях археологически следи, им дава предимство пред тази на заварените

етноси. Вероятно по тази причина българите стават водещ политически компонент и носител на държавния модел на новосформираната държава, като ѝ дават името си. В образуването на държавата обаче вземат участие и множество други етноси. Това е отразено в имената на първите градове на територията на Волжка България – Болгар, Сувар. Нещо повече – допуска се, че в ранния период на своето съществуване (VIII – началото на X в.) българската държава на Волга е нехомогенна, т. е. състои се от редица независими княжества, като едва в началото на X в. постепенно се централизира под върховната власт на българския кан.

Тук достигахме до един от фундаменталните въпроси около ранната история на Волжка България, на който историографите все още не са дали ясен и еднозначен отговор: *Защо държавата се създава чак през X в.?* За едни изследователи това се дължи именно на тази разпокъсаност на ранните образувания. Според А. Смирнов на територията на Средна Волга множество етноси създават свои автономни княжества. Водещи сред тях са Българското с център Болгар (създадено от българите) и Суварското с център едноименния град (създадено от савирите)¹⁴. Нумизматичните находки (и в двата града владетелите секат монети) потвърждават подобна теза. Противоборството на тези княжества, обаче, е причина за тяхната слабост и васална подчиненост на хазарите. Приемането на исляма през X в. от страна на българския цар Алмуш вероятно е стъпка към преодоляване на племенния партикуларизъм и консолидиране на Волжка България, действие, подобно на предприетото от княз Борис-Михаил в Дунавска България през 60-те години на IX в.

Други изследователи (А. Халиков, Ф. Жузин) са на мнение, че конституирането на държавата закъснява в резултат на многобройните и твърде раздалечени във времето вълни от преселения на българско и сродно нему население към региона на Средна Волга¹⁵. Така например в резултат на арабо-хазарските конфликти от първата половина на VIII в. български етнически масив от района на Северен Кавказ се премества и усяда в района на Средна Волга. Допуска се, че салтово-маяцките компоненти в археологическата култура на региона се появяват именно в резултат на подобна вторична диаспора. В началото на IX в. печенежките нашествия и въстанието на кабарите в Хазарския каганат предизвикват нови миграционни вълни към Средна Волга и Долни Дунав. На по-късен етап, в началото на X в., се наблюдава засилване на аланския компонент в етноструктурата на Волжка България, вероятно в резултат на поредното преселение на българо-алани от Горен Дон и Приазовието¹⁶. В този смисъл българската култура от X в. в района на Средна Волга не е българската култура от болшетархански и кай-белски тип, както отбелязаха преди време В. Генинг, и А. Халиков¹⁷. Това

обаче не означава, че тя се “размива” в общия, синкретичен по своя характер, културен поток на Волжка България – българската култура има основополагаща роля в този поток, с уговорката, че вътрешната динамика в нея е твърде активна.

Не бива да пренебрегваме и друг, немаловажен факт – на практика *българите-кутригури*, които дават тласък на държавообразуващите процеси в региона, не са носители на такива държавотворчески традиции, каквито откриваме сред сродните им *българи-уногондури*, които създават Старата Велика България, а впоследствие, под предводителството на кан Аспарух, и Дунавска България.

Не на последно място трябва да поставим и това, че Волжка България “влиза в историята” благодарение на летописите на арабски и персийски пътешественици. Едва чрез техните наративи се заговаря за нея като държава, т. е. тя става международно призната политическа единица. Приемането на исляма като държавна религия отваря пред Волжка България вратата към Историята. Това е *terminus post quem* историографите говорят за нея като за държава.

От казаното дотук можем да направим извода, че *Волжка България още при формирането си е полиетническа и поликултурна държава*. Това е важен белег, който трябва да имаме предвид при анализа на нейните артефакти и опита те да бъдат сравнявани с на пръв поглед родствените им такива от Дунавска България (също полиетническа, макар и в друг порядък, държава, създадена от източните *българи-уногондури*, които имат сходни, но не и еднакви културни характеристики със своите западни събрата). Трябва да се има предвид, че влиянията върху културите на Дунавска и на Волжка България от ранния период на тяхното конституиране са нееднородни, условията, в които те се утвърждават и развиват, имат редица различия¹⁸. В тази връзка не бива механично да бъдат използвани интерпретационни матрици, касаещи Дунавска България, в анализа на културните феномени и прояви на българската държава на Волга. Без съмнение двете държави имат множество сходни характеристики, резултат от господстващия в тях български елемент. Как се проявяват културните сходства и различия между Дунавска и Волжка България? – това е въпрос, на който учени, историци и културолози тепърва трябва да търсят адекватен отговор.

БЕЛЕЖКИ

¹ Димитров, Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.

² Българският археолог Станчо Ваклинов е на мнение, че появата на древните българи в района има далеч по-дълга история (вж. Ваклинов, С. Формиране на старобългарската култура VI – XI в. С., 1977, с. 16).

³ Според някои изследователи населението носител на именковската култура не влиза в състава на Волжка България – вж. Старостин, П. Именьковци и булгары. – В: Биляр и Волжская Булгария (изучение и охрана археологических памятников). Тезиси научной конференции (Билярск 1992 г.). Казань, 1997, с. 80; Казаков, Е. Култура ранней Волжской Болгарии. М., 1992, 231–232. Според други обаче именковската култура е важен елемент в облика на домонголска Волжка България – Седов, В. К этногенезу волжских болгар. – Российская археология, 2001, № 2, 5–15.

⁴ Червоная, С. Искусство Татарии. М., 1987, с. 54.

⁵ Вж. Генинг, В. и А. Халиков. Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник). М., 1964; Мерперт, Н. К вопросу о древнейших болгарских племенах. Казань, 1957.

⁶ Смирнов, А. П. Некоторые спорные вопросы истории волжских болгар. – В: Историко-археологический сборник, М., 1962, 160–174.

⁷ Седов, Цит. съч., с. 6.

⁸ Дали въобще става дума за “славянизация” на волжките българи, както твърди Седов? Ибн-Фадлан говори за “Царя на славяните”, т. е. за господаря над тях. Друго възможно обяснение – за арабите териториите на север са “славянски” – б. а.

⁹ Бартольд, В. Арабские известия о руссах. – Советское востоковедение. Т. I, 1940.

¹⁰ Смирнов, А. Волжские булгары. М., 1951, с. 25.

¹¹ Смирнов, А. Гуннский элемент в культуре волжских болгар. – В: Сб. История и культура Восточной Европы по археологическим данным. М., 1971, 146–147.

¹² Очерки истории СССР (III – IX вв.). М., 1958

¹³ Смирнов, А. О возникновении государства волжских болгар. – Вестник древней истории. 1938, № 2, с. 106.

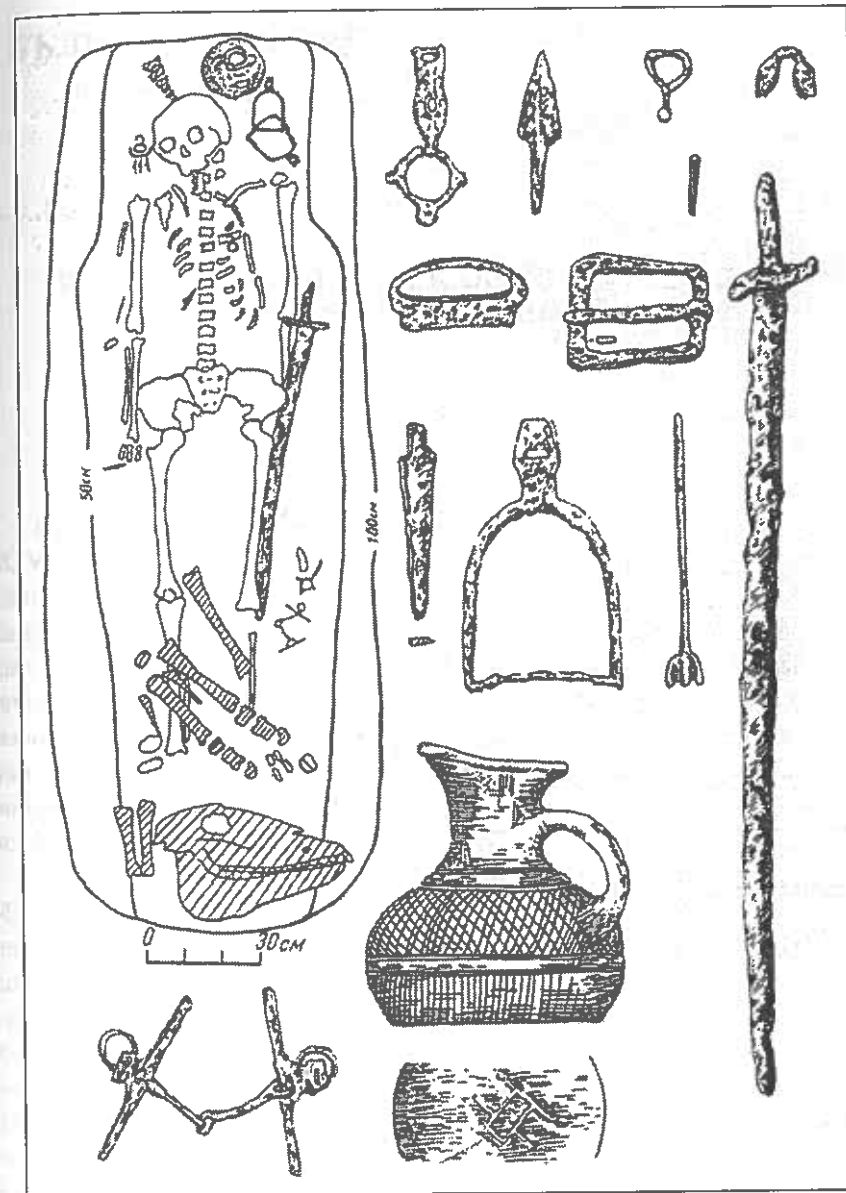
¹⁴ Смирнов, А. Волжская Булгария. – В: Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981, т. XVIII, 208–212.

¹⁵ Вж. напр. Халиков, А. Великое переселение народов и его роль в образовании варварских государств. – В: Сб. От доклассовых обществ к раннеклассовым. М., 1987, 88–103; Хузин, Ф. Волжская Булгария в домонгольское время (X – начало XIII веков). Казань, 1997, с. 40.

¹⁶ Валеев, Ф. и Г. Валеева-Сулейманова. Древнее искусство Татарии. Казань, 1987, с. 61; вж. и Иванов, А. “Завоевание родины” волжскими булгарами. – В: Биляр и Волжская Булгария (изучение и охрана археологических памятников). Тезиси научной конференции (Билярск 1992 г.). Казань, 1997, 35–37.

¹⁷ Генинг, В. и А. Халиков. Цит. съч., 162–176.

¹⁸ Идеологическото “предизвикателство” (по терминологията на А. Тойнби), каквото за Дунавска България се явява Византийската империя и нейната култура, липсва в ранната история на Волжка България. Това също може да се отчете като фактор за “забавянето” на процеса на държавностно консолидиране на последната – б. а.

Вещи и предмети от гроб 143 на Болшетаарханския български некропол (VIII – X в).